

ELFÚJTA A SZÉL?

Egy sikerkönyv nyomai Szabó Magda prózájában

Szabó Magda kortárs magyar recepciójában rendre visszatérő kérdés, hogy vajon lektúrnek vagy szépirodalomnak tekinthetjük-e az életművét.¹ A kritikai gesztus nem új keletű: Erdődy Edit egykori, részben Szabó Magda közbenjárására² kéziratban maradt doktori dolgozata többek között a lektúr és az alkalmazott irodalom kategóriája felől közelítette meg az egyenetlen színvonalúnak érzékelt Szabó Magda-prózát, előrebocsátva, hogy az ide sorolható írások nem feltétlenül „rosszul sikerült” művek. Sőt, igen magas mesterségbeli tudást feltételeznek, s gyakran a „még nem alkalmazott irodalom, de már nem is irodalom” határhelyzetében ragadhatók meg.³ Hasonló határhelyzetet jelöl az életmű újraértelmezése kapcsán mostanában felmerülő „middlebrow irodalom” fogalma, amely a magas (highbrow) és populáris irodalom (lowbrow) közötti átmeneti sávban elhelyezkedő, közérthető, de igényes műveket jelöli.⁴

Nem céлом az életmű, vagy egyes darabjainak pozicionálása valamely regiszterbe, csupán arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy bár több olyan tanulmány, kritika is született, amely utalt a populáris irodalom klasszikus műfajainak hatására Szabó Magda prózájára, de annak részletesebb elemzése elmaradt, hogy a populáris avagy (más megközelítésben) a middlebrow-irodalom közegében számontartott műveket milyen strukturális, transztextuális viszony fűzi a regényekhez.⁵ Feltételezésem szerint Szabó Magda megőrizte és átformálta a két világháború közötti lektúr/middlebrow irodalom cselekményelemeit, jellemteremtési stratégiáit. Az *Abigél* König tanár urában például jól felismerhető az Orczy Emma bárónő által megalkotott Pimpernel-figura, a kettős identitású szuperhős prototípusa.⁶ Ez talán kevésbé meglepő az ifjúsági irodalom kategóriájába sorolt Szabó Magda-regénynél, de más műveknél is érzékelhető a hatása. Az *ajtó* egyik kortárs olvasója (pontosabban a hangoskönyv hallgatója) megdöbbenve tapasztalta a regénykezdő álom-jelenet és Daphne du Maurier sikerkönyve, *A Manderley-ház asszonya* első fejezetének hasonlóságát, ám mindezt betudta a véletlennek, s eszerint az analógiateremtés az

¹ Szilágyi Zsófia: Népszerűség és tanácstalanság. *Literatura*, 2021/4, 496–497., Soltész Márton: Szenzáció vagy kanonizáció? *ItK*, 2019/1, 104.

² Gilbert Edit: Szabó Magda, <https://dia.hu/dia-szerzok/szabo-magda/eletrajz>, Angyalosi Gergely: Előszó. In: Erdődy Edit: *A lélek színpadán. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Balassi, Bp., 2019, 10.

³ Erdődy Edit: Szabó Magda [bölcsészdoktori disszertáció] (kézirat), 1974, 108–123.

⁴ Krusovszky Dénes: Mitől boldogtalan a magyar író? *Magyar Narancs*, 2018. október 13. Szilágyi Zsófia hívja fel rá a figyelmet a terminológiai problémára, mely szerint a „lowbrow” fogalma is nagyon nehezen adható vissza magyarul: lehet szórakoztató, populáris irodalom vagy lektúr-irodalom, bár az utóbbi kifejezést a middlebrow-ra is szokás alkalmazni. Szilágyi Zsófia: Szabó Magda határai. *Alföld*, 2019/12, 138.

⁵ A transztextualitás/intertextualitás/hipertextualitás fogalmát Gerard Genette meghatározása alapján használom: Gérard Genette: *Transztextualitás*. Ford. Burján Mónika. *Helikon*, 1996/1–2., 82–90., Gérard Genette: *Palimpsests. Literature in the Second Degree*. Translated by Channa Newman, Claude Doubinsky. University of Nebraska Press, 1997, 1–10.

⁶ Tóth Orsolya: Az árkodi Pimpernel. Szabó Magda és a Pimpernel-franchise. *Jelenkor*, 2023/3, 326–333.

azonos színész/szinkronhang választásból fakadó intermedialis „karambol” következménye.⁷ De vajon szintén a véletlen műve-e az „úrnő” és a házvezetőnő ellentmondásos viszonyának alakulása, vagy Emerenc gótikus rémregénybe illő felbukkanása az éjszaka közepén? Vajon mi sodorhatja egymás mellé az olvasók toplistáján⁸ Szabó Magda műveit és Margaret Mitchell *Elfújta a szél* című sikerkönyvét? A továbbiakban ez utóbbi kérdésre keresem a választ.

Az *Elfújta a szél* magyarországi fogadtatása

Margaret Mitchell, az *Atlanta Journal* egykori újságírója 1936-ban jelentette meg az amerikai polgárháború idején játszódó történelmi románcát. Egy év múlva elnyerte érte a Pulitzer-díjat, az Amerikai Könyvterjesztők Szövetsége pedig az év könyvének választotta. Mindössze fél év alatt elkelt belőle 1 millió példány, s a Victor Fleming és részben George Cukor rendezésében készült, 1939 decemberében bemutatott filmváltozat még jobban növelte a népszerűségét. A siker azonban fordítottan arányos az irodalomkritika és az irodalomtörténet-írás által kijelölt kétes pozíciójával.⁹ A kortárs kritikát elősorban a regény páratlan népszerűsége és a benne megjelenő női perspektíva aggasztotta, a rasszista propagandaregény vádja inkább az 1960-as évektől, a polgárjogi mozgalmak időszakában fogalmazódott meg.¹⁰ Mitchell regénye szinte azonnal olvasható volt magyarul is, 1937-ben jelent meg a Singer és Wolfner kiadónál Kosáryné Réz Lola fordításában. A magyar sajtóban is villámgyorsan terjedtek a szerzőről szóló bulvárhírek, az *Uj Idők* könyvajánlója viszont azt hangsúlyozza, hogy a „déliel” helyzetükben, élményeikben erősen hasonlítanak a magyar sorshoz.¹¹

Az *Elfújta a szél* hamar megtalálta szórakozásra vágyó olvasóit, azonban (nem meglepő módon) a professzionális irodalomértelmezés számára „láthatatlan” maradt.¹² Csupán néhány kritikus megjegyzéssel találkozhatunk a feltételezett olvasóközönség által is elérhető lapokban. Lukács Gyula Margaret Mitchellnek címzett nyílt levele a *Színházi Életben* jelent meg, s a regény angol nyelvű fogadtatásához hasonlóan felhívja a figyelmet a Scarlett O’ Hara és Becky Sharp közötti párhuzamra.¹³ A *Pesti Napló* irodalmi rovatának kritikusá szerinte az *Elfújta a szél* nem más, mint a *Hiúság vására* „felhígított, utánézett változata”.¹⁴

1937-től kezdve a regényt évről évre újra kiadták, majd a második világháború után, 1947-ben az Uj Idők Irodalmi Intézet jelentette meg, hosszú ideig utoljára. Az előfizetési felhívás nemcsak a regény korábbi népszerűségére hivatkozott, hanem arra a történelmi

⁷ frenchbullie 2013. júl. 08. – 11:26:43, <https://port.hu/adatlap/szemely/szabo-magda/person-16647#comments>.

⁸ Niedzielsky Katalin: Kommersz vagy szépirodalom? II. *Békés Megyei Népiújság*, 1987. július 10., 4–5.

⁹ Richard Dwyer: The Case of the Cool Reception. In: *Recasting: „Gone with the Wind” in American Culture*. Eds. Darden Asbury Pyron, University Presses of Florida, 1983, 21.

¹⁰ Malcolm Cowley: Going with the wind. In: *Recasting: „Gone with the Wind” in American Culture*, 18–20. Lajterné Kovács Krisztina: Authoress and Businesswoman: Success, Money and Gender in *Gone with the Wind*. *AMERICANA E-Journal of American Studies in Hungary* 7 (2) <https://www.americanaejournal.hu/index.php/americanajournal/article/view/45260/43910>.

¹¹ Margaret Mitchell: *Elfújta a szél* [n.n.]. Az *Uj Idők kulturszövetsége irodalmi melléklete*, 1937, 42. szám melléklete, 585.

¹² A jelenségről lásd Bárány Tibor: Szépirodalom vs. lektúr. *Holmi*, 2011/2, 249–250.

¹³ Lukács Gyula: Levél Margaret Mitchellhez. *Színházi Élet*, 1937. november 7., 61.

¹⁴ [P. H. GY.]: Bestsellerek egymás közt Margaret Mitchell: „Elfújta a szél” és Priestley: „Jóbarátok”. *Pesti Napló*, 1937. november 7., 38.

tapasztalatra is, amely aktuálissá teszi: „Mitchell mondanivalója a második világháború után egyszerre elevenné, forróvá, szívdobogatóan időszerűvé vált. Most derült ki, hogy a *Háború és Béké*-nek ez az amerikai és női változata mennyivel inkább a béke regénye, mint a háborúé. A harcos férfiak hősiessége is elhalványul benne az asszonyok hősiessége mellett, akik az üszkökből, a romokból és az emlékekből, már nem is emberi erővel, ott-hont, életet, szeretetet építenek. Ez az asszonyi csoda ismétlődik meg most is a világban, s azért kerültek ismét olyan közel hozzánk az *Elfújta a szél* hősnői”.¹⁵ Az olvasási javaslat tehát nem a szerelmi románcra koncentrált, hanem a háborús tapasztalatokra és a túlélésre, ezen belül is a női nézőpontra. Az olvasóközönség hasonló reagálására Margaret Mitchell Török Sándornak címzett levele alapján következtethetünk, amelyet csak jóval később, a rendszerváltás után tett közzé Tóth Eszter, a levél egykori fordítója. 1947–48-ban Török Sándor nagyszabású rádióműsortervet dolgozott ki *Ünnepi levelek* címmel, amelyben tudósokat, írókat, politikusokat kérdezett a háború utáni helyzetről és az emberiség jövőjéről. „Aggódtam, hogy ön azt hiheti: nem érdekel Magyarország és az »Elfújta a szél« nagyon kedves olvasói. Pedig a magyar olvasók sok kedves levele, melyekben Budapest ostromát Atlanta 1864-es ostromához hasonlítják, nagyon közel hozták hozzám az ön távoli hazáját, és őszintén örültem, amiért könyvemet annyira becsülték, hogy fölvettem engem a rádióműsorába”¹⁶ – olvasható Margaret Mitchell megkésett válaszában. Az író nő ugyanakkor rögzíti a fikció és a valóság viszonyát megfordító paradox helyzetet: „Én csak író vagyok... Megmondom, miért gondolom különösképpen önkhöz dolognak részemről, hogy írjak pl. az asszonyok magatartásáról a háborús években? Az az oka, hogy tudok az európai nők rettenetes szenvedéseiről (különösen a magyarokéről), amit a háborúval el kellett viselniük, és tudom, hogy mi nők az Egyesült Államokban ezalatt viszonylag védetten éltünk. Nem nekem, aki sohasem éheztem, fáztam, vagy láttam felrobbanni a házat, vagy temettem el szeretteimet, nem nekem kell megmondanom, hogy a nők a háborúban megállták-e a helyüket vagy sem”.¹⁷ Török Sándor rádióműsorának betiltása¹⁸ már jelezte a politikai és kulturális életben bekövetkező váltást. Természetesen sem a Révai-, sem az Aczél-féle kultúrpolitika nem támogatta Margaret Mitchell regényének újraindítását, úgy tűnik azonban, hogy ez mit sem változtatott a regény népszerűségén. Az ötvenes évek végén a korábban emlegetett Becky Sharp-Scarlett O’Hara-párhuzam tért vissza Gyurkó László írásában, amelynek alapvetése, hogy bestsellerírók közhelyekkel dolgoznak, s rendszerint az imitáció eljárásával élnek: „hol főszereplőjüket, hol témájukat, hol szerkezetüket veszik kölcsön a világirodalomból”.¹⁹ Gyurkó részéről érzékelhető a népszerűvel szembeni szándék, ám úgy tűnik, ez továbbra is hatástalannak bizonyult.

Loránd Imre még 1967-ben is szomorúan konstataálta, hogy az *Elfújta a szél* két évtizede „a piac mennyiboltjának állócsillaga. Pillanatnyi zugárfolyama: 250-300 forint között mozog”. Loránd elsősorban a történelemszemléletét bírálta, hiszen a regény valóságos „ellen-Tamás bátya kunyhója”, ám meglátása szerint hazai népszerűségét is ennek köszönheti, mivel a „felszabadulást követő években nosztalgiákat táplált. Nemcsak a hazai »ültetvényes arisztokrácia«, a volt földbirtokosok s tábormokok siratták a múltat, a magyar ancien régime. A volt városi tisztviselők, sőt gombügnökök is. Sokak sznobizmusának

¹⁵ A magyar családok elpusztult, kifosztott könyvtárainak újjáépítése. *Új Idők*, 1947. november 1., 421.

¹⁶ Margaret Mitchell levele Török Sándornak, Atlanta, 1948. április 13. Közzéteszi: Tóth Eszter: Margaret Mitchell és a magyarok. Az „Elfújta a szél” írójának vallomása. *Magyar Nemzet*, 1994. szeptember 10., I.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Horgas Béla: Az Élet és Irodalom látogatóban Török Sándornál. *Élet és Irodalom*, 1970. október 10., 16., Szűcs Katalin: „Ránk van bízva az emberiség sorsa”. Beszélgetés Török Sándorral. *Kritika*, 1984/2, 5.

¹⁹ Gyurkó László: A giccs természetrajza. *Valóság*, 1959/6, 70.

hízelt, hogy a történelem macskaasztalánál együtt ülhetnek azokkal, akik annak idején tisztos vagy egyáltalán nem tisztos távolságban tartották őket maguktól. Az *Elfújta a szél* uralomváltásról, egy állítólag nemesen lovagias, kiváló modorú, kulturált vezetőreteg tragikus bukásáról, plebejusok felülkerekedéséről, háborús szenvedésekről szól; arról, hogy a háború után mindent újra kellett kezdeni és sok mindent egyáltalán nem lehetett újra kezdeni. Éppen kapóra jött egyes rétegeknek, akik elvesztették hamis biztonságérzetüket”.²⁰ Loránd szerint az aktualizáló olvasat a hatvanas évekre visszaszorult, az *Elfújta a szél* már kizárólag a nőolvasók által kedvelt lektúr, s szerelmi románcként olvasható.²¹

Illés Endre írásából tudjuk, hogy a regény még a hetvenes években is a munkásolvasók legkedvesebb könyvei között szerepelt. Illést azonban optimistává tette a könyvkiadói gyakorlat: „Mitchell regénye 1946 óta, tehát az utóbbi huszonhat évben nem jelent meg egyetlen kiadónknál, egyetlen példányban sem. Élhet, foroghat, mozoghat – még a régi világból átmenekítve – olvasók közt, bőrröndben háztól házig cipelt »magánkölcsonzóknél«, talán egy-egy közkönyvtárunkban is ezer kötet (de legyünk nagyvonalúak: ötezer kötet) – s ez az ötezer valóban hátrább taszítaná az utóbbi negyedszázadban életre kelt Mikszáth-életművet, Móricz-életművet? Tolsztojt, Balzacot, Stendhált, akiknek könyvei – és Mikszáthé is, és Móriczé is – külön-külön is meghaladják a milliót?”²² Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy Illés a „rossz sikerrel” szembeállította a „jó sikert”, melyet Szabó Magda műveinek tulajdonított.

Eközben, ha nem is Magyarországon, de akadt olyan kiadó, amely kiszolgálta az olvasói igényeket. Újvidéken először 1954-ben jelent meg a Testvériség-Egység kiadónál, majd 1967-ben a Forum Lap és Könyvkiadó Vállalatnál. Romániában a Kriterion adta ki 1979-ben, s a visszaemlékezések szerint akkoriban 600 forintot is adtak érte a feketepiacon. A nyolcvanas évek elején Magyarországon is felmerült az újrakiadás lehetősége, de ez nem volt összeegyeztethető a szocialista kultúra alapértékeivel. Legalábbis erre figyelmeztet E. Fehér Pál *Álláspont* című esszéje: „Adjuk ki Surányi Miklóst, Harsányi Zsoltot, meg az Elfújta a szél. De nehogy azt higgyük, hogy e művek hajdani népszerűsége és mai eladhatóságuk bármilyen formában a magyar kultúra s kivált a szocialista magyar kultúra győzelme lesz”.²³

A burzsoá giccs tipikus példájaként emlegetett regény végül nem sokkal a rendszerváltás előtt, 1986-ban jelent meg újra Magyarországon, az Európa Kiadó leányvállalata, az Árkádia kiadásában, Kosáryné Réz Lola egykori, Sulhóf József által kiegészített fordításában. Borítóján feltűnt a Magyarországon 45 év késéssel bemutatott amerikai film egy-egy képkockája. A napilapok tudósítása szerint a regény 225 forintos ára még mindig barátságosnak volt mondható a feketepiac 600-1000 forintos áraihoz képest. A *Csongrád Megyei Hírlap* újságírója némi iróniával állapította meg, hogy a regényt visszafújta a szél, s ennek kapcsán teszi fel a kérdéseit: 1. még mindig giccs-e? 2. továbbra is a rabszolgatartók szemszögéből ábrázolja-e a dolgokat? Vagy netán e tulajdonságait is elfújta volna időközben a szél.²⁴ Bár mindezeket bizonyára retorikai kérdésnek szánta, valóban nem sokat késett a rekanonizáció gesztusa, amely Sükösd Mihály nevéhez köthető. A szerző, aki többnyire „Joyce-ról és Musilról szokott értekezni, szóban és írásban”,²⁵ most kivétel tett. A magyar kritika korábbi, lelkisnyilgó véleményével szemben a mű kanonikus pozícióját hangsúlyozta, s eszerint az *Elfújta a szél* éppúgy alapvető regénye az észak-amerikai prózairodalomnak, mint a *Tamás bátya kunyhója*, a *Tom Sawyer kalandjai*, a *Moby Dick* vagy az *Amerikai tragédia*. Sükösd arra is felhívta a figyelmet, hogy az amerikai egyetemek gyakorlatában

²⁰ Loránd Imre: *Elfújta a szél*. Egy makacs siker irodalomszociológiája. *Jelenkor*, 1967/6, 537–538.

²¹ Uo.

²² Illés Endre: Száz ezer fölött (Tűnődés az állirodalomról). *Kritika*, 1972/9, 13.

²³ E. Fehér Pál: *Álláspont*. *Hétfői Hírek*, 1983. május 23., 4.

²⁴ Papp Zoltán: *Visszafújta*. *Csongrád megyei hírlap*, 1986. március 5., 4.

²⁵ Sükösd Mihály: *Elfújta a szél*. *Népszabadság hétvége*, 1992. március 14., 26.

nincs merev választóvonal a szépirodalom és a populáris kultúra alkotásai között, együtt tárgyalják Henry James, Faulkner és Margaret Mitchell regényírását.

Az újraolvasás során nem annyira az amerikai dél mítoszát, sokkal inkább az életforma Rhet Butler szólamához köthető kritikáját emelte ki, így finomítva a regény történelemképén. Mitchell emellett „elementáris mesemondó”, a polgárháború ábrázolása, különösen Atlanta ostroma Tolsztoj szvesasztopoli novelláira és a *Háború és béke* csatajeleneteire emlékeztette a kritikus-irodalomtörténészt. Vagyis a világirodalmi példa immár nem az utánzás tárgya, mint Gyurkó korábbi esszéjében, hanem éppen az írói kvalitás bizonyítéka.²⁶ Bár a mű alkalmazott irodalom, Sükösd méltatta a megvalósítás profizmusát, ugyanakkor kritikával illette a jellemábrázolást. A történet során Scarlett mindvégig önzően életrevaló és elpusztíthatatlan, Melanie nem evilágian angyali, Ashley eszményien nemes lelkű és a bárgyúságig tétova, Rhet Butler álsátáni maszkiájában a megjátszott cinizmus érző szívet takar. Érdemes azonban megjegyezni, hogy Sükösd ezt is egy oximoronral érzékeltette: Mitchell jellemábrázolása „gyönyörűségesen sematikus”.²⁷

E rövid recepciótörténeti áttekintés alapján elmondható, hogy a háborús tapasztalatok lehetővé tették, hogy a kortárs olvasók analógiát érzékeljenek a saját világuk és az amerikai polgárháborús fikció között. A háború után pedig felerősödött a regény politikai olvasata, amely a radikális társadalmi-politikai változások és az újrakezdés lehetősége között keresett párhuzamot. Az ötvenes évektől kezdve a hivatalos kultúrpolitika elveit visszhangzó kritika esztétikai szempontokkal is igyekezett alátámasztani, hogy miért nem kívánatos a regény újrakiadása. Ám a Mitchell művét bíráló megjegyzések paradox módon éppen azt jelezték, hogy a regény nem hullott ki a kulturális emlékezetből, ezért is lehetett igazi könyvsiker az 1986-os kiadás. Mindez együtt járt az *Elfújta a szél* valamiféle klasszicizálódásával: Sükösd Mihály írása az amerikai irodalomban elfoglalt kanonikus pozíciójára hivatkozott, ezzel relativizálva a populáris kultúra és a magas irodalom közötti hierarchiát.

Intertextuális utalások: *Régimódi történet*, *Megmaradt Szobotkának*, *Az ajtó*, *Für Elise*

Szabó Magda regényei közül a *Régimódi történet*ben (1977) jelenik meg először a szövegközi kapcsolat, méghozzá egy nem túl hízelgő hasonlat formájában. Az elbeszélő Jablonczay Lenke egykori kedves olvasmányát, Helen Mathers *Jön a rozson át* című munkáját nevezi a kor *Elfújta a szél*jének. Az összehasonlítás alapja egyrészt a szerzőség lehetett (hiszen a fikció világában Jablonczay Lenke ekkor szembesül vele, hogy nőírók is létezhetnek), másrészt a regény hihetetlen népszerűsége, és nem utolsósorban a korabeli nőolvasókra tett hatása, akiknek életfelfogását, szerelemfelfogását erősen meghatározták olvasmányaik. Ennél később, a nyolcvanas évek elejétől találkozhatunk majd Szabó Magda műveiben az intertextualitás explicit jelenségével, a gyakran citátum-formában megjelenő Margaret Mitchell-utalásokkal.

„I don't risk my heart anymore« – többet nem kockáztatom a szívemet, nem próbálkozom. – mondotta volt Butler kapitány az *Elfújta a szél*ben, amit évekkel ezelőtt sikerült

²⁶ 1961-es naplójegyzeteiben Lengyel József is hasonló következtetésre jutott: „VII. 17. Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*. Bestseller – jogosan. Nem adjuk ki – és helyesen tesszük. De: nagyszerű könyv, vulgáritása, szűk látóköre ellenére és mellett. Egyetlen könyvű író egy szálon futó regénye. Történelmi és jellembeli önéletrajz. Persze szépíti magát – és mégis őszinte. Ez a nehéz, ezért lett bestseller. És ezenkívül! Az Atlanta elfoglalása, plusz gyerekszülés. Waterloo és Borogyino (tehát Stendhal és Tolsztoj) óta nem olvastam ehhez fogható. Micsoda sznobok az amerikai kritikusok, hogy már nem is említik!” Lengyel József: *Napló*. In: *Lengyel József noteszeiből*. <https://mek.oszk.hu/06400/06445/06445.htm>

²⁷ Sükösd, i. m.

elolvasnom egy régi kiadású könyv magyar változatában... Dehogy gondoltam akkor, hogy valaha ezzel a mondattal kezdek egy cikket. Az emlékezetes mondat ismét megfogott. Szabó Magda »élete legnehezebb könyvében«, a Megmaradt Szobotkának című rendhagyó regényében bukkantam rá²⁸ – olvashatjuk Varga Lajos hírlapi kritikájában, amelynek felütésében jól érzékelhető a szabadkozás a szépirodalom és a lektúr határainak amelosódásáért. Bár a kritikus olvasta Margaret Mitchell regényét, nem szívesen idézte. Szabó Magda szabálytalan Szobotka-életrajza (1983) viszont mentegetőzés nélkül tette ezt, s az író 1960-as években bekövetkező elnémulásának okát érzékeltette vele: „teázás közben, egy mellékmondatban megkért, ne említsem többé az irodalmat, tudomásul kell venni, visszafogják, agyonhallgatják, s az *Elfújta a szél* Butler kapitányát idézte: »I don't risk my heart anymore« – többet nem kockáztatom a szívemet, nem próbálkozom”. A szállóigeként felbukkanó angol nyelvű tartalmi idézet²⁹ egyrészt illeszkedett az anglista Szobotka olvasottságához, másrészt „megemelte” a forrásszöveget, elvégre *eredetiben* olvasni és idézni a lektúrt is elegánsabb. Megfigyelhető ugyanakkor a funkcióváltás: a mondat Mitchell regényének utolsó fejezetében, Scarlett és Rhett búcsújánál olvasható, ám itt megváltozik a kontextus, így lesz az idézet Szobotka írói pályától való búcsúja, s ebben az összefüggésben intertextuális iróniaként³⁰ is értelmezhető.

Négy évvel később ismét ez az idézet bukkan fel *Az ajtóban*. A szerelmi narratívához kötődő kontextus részben megmaradt, részben ki is tágult. Emerenc egykori szerelmi csatlódásai mellett életének egyéb tragikus eseményei szolgáltak magyarázatul az érzelmi elköteleződés nehézségeire. Ezúttal hangsúlyosan az elbeszélő jellemzi így a szereplőt, Emerenc olvasmányainak hiányára is utalva: „sose tudta meg, hogy valamiképpen egy döntésre jutott az *Elfújta a szél* Butler kapitányával, akár a gátlástalan regényhős, ő sem óhajtott többé kockára tenni a szívét senkiért, semmiért”.³¹

Úgy tűnik, hogy Szabó Magda műveiben a szövegközi utalások nyílt vagy rejtett formája összefüggést mutat az *Elfújta a szél* magyarországi recepciótörténetével. A hetvenes évek végétől körülbelül a nyolcvanas évek közepéig csupán egy-egy szállóigeként forgalmazott citátum jelenik meg a regényekben, ám a rendszerváltás után született, utolsó regénye intertextuális utalásaiban, a jellemteremtés stratégiájában és szerkezetében is szorosan kapcsolódik Mitchell regényéhez, s ez összefüggésbe hozható a regény klasszicizálódásával. Már az első kritikák egyike, Vallasek Júlia írása felhívta rá a figyelmet, hogy a *Für Elise* elbeszélője-főszereplője (Magdolna) és fogadott testvére (Cili) között a szerepek megosztását jelzi az olvasmányélményekre tett utalás, különösen a többször is megidézett *Elfújta a szél*. Megfogalmazása szerint „Cili jellemzésére, döntéseinek magyarázatára a gyöngéd/gyöngö Melanie vagy a gyötrődően becsületes Ashley alakját idézi a narrátor, míg önmagát a hősnővel, Scarlettel, »de a regény végén győztes Scarlettel« azonosítja.³² A *Für Elise*-et meghatározó tükrös szerkezet,³³ párhuzamos történet³⁴ vagy a Szabó Magda regényeire jellemző hasonmás-történet³⁵ egyik referenciája lehet az *Elfújta*

²⁸ Varga Lajos: Érzékezés az irodalomba. *Kisalföld*, 1983. október 1., 8.

²⁹ Az eredetiben: „I'll not risk my heart a third time”, Margaret Mitchell: *Gone with the Wind*, <https://ebook-mecca.com/online/gonewiththewind.pdf>, 1974.

³⁰ Umberto Eco: Az intertextuális ironia és olvasat szintjei. In: *La Mancha és Babel között. Irodalomról*. Ford. Barna Imre, Gecser Ottó. Európa, Bp., 2004, 326–327.

³¹ Szabó Magda: *Az ajtó*. Magvető, Bp., 1987, 126.

³² Vallasek Júlia: Bonviván és primadonna (Két bírálat egy könyvről). *Holmi*, 2003/6, 807–808.

³³ Kiss Noémi: „Cili én vagyok” avagy a régimódi textuális tér. *Irodalmi Szemle*, 2004/1, 61.

³⁴ Nagy Boglárka: Párhuzamos életrajzok. *Jelenkor*, 2003/9, 909.

³⁵ Papp Ágnes Klára: Mi a baj a lekerekített történettel? Elmélkedés Szabó Magda kapcsán. In: „Nekem is csak maszkjaim voltak”. *Tanulmányok Szabó Magda életművéről*. Szerk. Murza Tímea, Papp Ágnes Klára, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bp., 2023, 147–148.

a szél. Scarlett O'Hara és Melanie Hamilton kettőse jó eséllyel lehet az egyik inspirálója Szabó Magda vissza-visszatérő, öntörvényű önéletrajzi figurájának, amely mellett – ahogyan V. Gilbert Edit fogalmaz – mindig ott van a szőke, lány, finom, nőies másik, akiért az ambivalensen rajong, vagy éppen nem tud szabadulni tőle.³⁶ Mitchell regényének szereplői kontrasztfigurák: Scarlett okos, szenvedélyes, életrevaló, önző, míg Melanie művelt, támogatásra szoruló, végtelenül jóságos és önfeláldozó. Kettőjük kapcsolata egy különleges barátság története, amely Scarlett részéről a gyűlölettel kezdődő, a testvéri szeretetig terjed. A *Für Elise*-ben a szereplők külső leírása is jelzi, hogy Cili és Magdolna egymás ellentétei: az egyik szőke és kékszemű, a másik barna. Cili, mint „az Elfújta a szél Melanie-ja nagyon finom anyagból készült, nemcsak énekhangja volt kivételes, de a jelleme is”,³⁷ „őt, mindenki szerette, engem alig valaki”.³⁸ Másutt az elbeszélő Rhett Butler nyomán igazi „lady”-ként azonosítja Cilit.³⁹

E jellemteni dualizmus a férfi szereplőket is érinti: a narrátori szólam szerint Cili reménytelen szerelme, Textor Ashley Wilkessel, Magdolna rajongásának tárgya, Ágoston Rhett Butlerrel kerül párhuzamba. Az előbbi az ábrándozó, melankolikus, támaszra szoruló „majdnem egzisztencialista új férfiideál”, egyfajta „amerikai polgárháborús homburgi herceg”. Az utóbbi férfias férfi, „szemrevaló és mácsó”.⁴⁰ Csupán a visszatekintő nézőpont tette lehetővé, hogy az elbeszélő legalább részben kilépjen a kettősségből, ám még mindig az *Elfújta a szél* világán belül maradt: Textorban Ashley Wilkes és Rhett Butler vonásait is felfedezni véli. A kilencvenes évek elején Szabó Magda éppen e két regényhős kapcsán töprengett arról, hogy hitelesen összeilleszthető-e a két, markáns vonásokkal megrajzolt jellem. Orczy Emma ugyanis a Pimpernel-figurában képes volt egyben tartani e férfi-sztereotípiát, Margaret Mitchell viszont meghasította, így született meg a „lírai-gyöngéd-gyöngé” Ashley és a „vérbő” Rhett Butler.⁴¹

A *Für Elise*-ben a férfi és női szereplők között is keverednek az egyes karaktervonások. Az elbeszélő jellemzése szerint Cili nemcsak Melanie, hanem Ashley is. Tonellihez való hűségét éppúgy a becsület garantálja, mint ahogyan Ashley hűségét Melanie-hoz. Az *Elfújta a szél* hőseinek megnevezése lényegében helyettesíti *Für Elise* szereplőinek jellemzését. A regény ezen a ponton olyan mintaolvasóval számol, aki nemcsak az *Elfújta a szél* szereplőit, de a köztük lévő viszonyokat és a cselekmény egyes részleteit is pontosan fel tudja idézni. E tudás birtokában az is érzékelhető, hogy Cili és Magdolna kapcsolatának alakulása eltérést mutat Mitchell regényéhez képest. Magdolna kezdeti, szenvedélyes félteékenységét nem a mindkettőjük által szeretett férfi váltja ki, hanem a családban és a társasági életben betöltött pozícióját félti. Scarlett O'Harát Melanie halála döbbsenti rá erős kötődésére: „Melanie elmegy, és vele az az erő, amely évek óta tartotta, anélkül, hogy tudta volna”.⁴² A *Für Elise* elbeszélőjét hasonlóképpen ejti kétségbe Cili „elsődleges jóságának” hiánya, arra döbben rá, hogy ő volt „élete legnagyobb áldása és egyik tartóoszlopa”,⁴³ lényegében ez motíválja az emlékkállítás gesztusát. Az *Elfújta a szél*hez képest radi-

³⁶ Gilbert Edit: Szabó Magda, a hiányzó folytonosság. In: *Szabó Magda száz éve*. Szerk. Soltész Márton, V. Gilbert Edit. Széphalom Könyvműhely, Orpheusz, Bp., 2019, 316.

³⁷ Szabó Magda: *Für Elise*, Európa, Bp., 2003, 104.

³⁸ Uo., 166.

³⁹ Uo., 304., Az eredetiben: „Nagyon nemeslelkű asszony volt.” Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, I–II. Ford. Kosáryné Réz Lola. Európa, Bp., 2022, II/626., „A very great lady” <https://ebook-mecca.com/online/gonewiththewind.pdf> 1960.

⁴⁰ Szabó Magda: *Für Elise*, 250.

⁴¹ Szabó Magda: A kalandfilm Pimpernel. *Színházi Élet*, 1991/7, 34-35.

⁴² Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, II, 611.

⁴³ Szabó Magda: *Für Elise*, 48-49, 53.

kális, ám korántsem következetesen végigvitt váltás, hogy a Magdolnával azonosuló elbeszélőnek Cili az egyik alteregója: „Cili én vagyok, a sokféle önmagam”.⁴⁴

Mitchell regénye a testvérek egyik legkedvesebb, általuk többször is házi színpadra vitt olvasmánya, érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a *Für Elise*-ben anakronizmusként van jelen, hiszen a húszas éveket és harmincas évek elejét felölelő gyermek- és ifjúkor története (a regényben 1935 Cili házasságkötésének időpontja és Magdolna hazatérése a bécsi intézetből) kizárja az 1936-os megjelenésű regény efféle „felhasználását”. A fikció világában viszont a testvérek „egymás kezéből rángatják ki” a könyvet, másutt arról olvashatunk, hogy Magdolna fordítja Cilinek az angol szöveget szakaszonként,⁴⁵ s ez utóbbi természetesen megerősíti a Magdolna pallérozott műveltségéhez hozzátartozó nyelvtelhetségét. A két lány egyértelműen a saját életútjára vonatkoztatja és szerelmi románcként olvassa a regényt, s „hogy közben történt valami Amerika történetében, kit érdekelt”.⁴⁶ A kortárs történelmi-politikai események jelentőségét kizárólag a visszaemlékező elbeszélő ismeri fel, a változások érzékeltetésekor pedig finoman visszaköszön a Mitchell-regény címe: Bogdánékat elfújta a történelem, Juszti néniéket pedig a történelmi szél.⁴⁷

A szereplők jelleme és viszonyrendszere mellett a két regény között más hasonlóságok is megfigyelhetők. A *Für Elise*-be bizonyos élethelyzetek és cselekményelemek is átszivárognak: korai haláluk bekövetkeztek Cili és Melanie is gyermeket várnak, mindketten „végrendelkeznek”⁴⁸ a férjükről. Az egyazon férfi iránt érzett szerelem viszont Magdolnát nem Cilivel, hanem Adéllal köti össze. Így a *Für Elise*-ben a kontrasztfigurákra építő regénypoétika megsokszorozódik: Magdolna szellemi vetélytársa András Anna, az okos, művelt és szorgalmas diáklány, aki Cili mellett az osztály kedvence volt. Az intratextuális utalásokban is bővelkedő elbeszélés e ponton fedi fel a „titkot”, mely szerint ő volt Az őz Angéljának modellje.⁴⁹

Az őz mint hypertextus

Az 1959-ben megjelent Szabó Magda-regény egyes szám első személyű elbeszélője a dzsentri-értelmiségi családból származó, később sikeres színésznővé váló Encsy Eszter. A kisregény gazdag és többszintű intertextuális utalásrendszere ennek megfelelően főként a drámairodalom klasszikusaira épít. Az ezekből származó, többnyire a medialitás segítségével is kiemelt citátumok olyan nyomok, amelyek összefüggésbe hozhatók az elbeszélő élettörténetének eseményeivel és az általa eljátszott szerepekkel is. Ilyen például Puck alakja a *Szentivánéji álomból*, Ophelia, Lady Macbeth, Kleopátra az *Antonius és Kleopátrából*, Shaw Szent Johannája vagy Goethe Iphigeneiája. A regényben természetesen hiába is keresnénk explicit intertextuális utalást a hatvanas években is burzsoá giccsregénynek titulált *Elfújta a szélre*, mégis úgy tűnik, érdemes kapcsolatot keresni köztük, s ez a genette-i terminológián belül leginkább a hypertextualitás fogalma felől ragadható meg. Ez az eljárás sokszor nem hoz létre az intertextualitáshoz hasonló, biztonsággal azonosítható nyomokat a transzformált vagy imitált szövegben, csupán a téma, motívum vagy bizonyos cselekményelemek áthelyezése révén valósul meg.⁵⁰ Szabó Magda korai regénye

⁴⁴ Uo., 48.

⁴⁵ Uo., 250., 309.

⁴⁶ Uo., 251.

⁴⁷ Uo., 49., 129.

⁴⁸ Uo., 173.

⁴⁹ Uo., 183.

⁵⁰ Gérard Genette: Transztextualitás, 86–89.

a jellemteremtés és a szereplők közötti viszonyrendszer, valamint az egyes történetegységek szintjén is kapcsolódik a feltételezett hypotextushoz.

Az őzben Encsy Eszter és Graff Angéla kapcsolata mutat párhuzamot Scarlett O' Hara és Melanie Hamilton alakjával. Itt – Sükösd Mihály korábbi szavaival élve – Eszter az, aki önző, életrevaló és elpusztíthatatlan, Angéla (ahogyan a neve is mutatja)⁵¹ nem evilágian angyali teremtés. Melanie-t már gyermekkorában szerette mindenki, később sem volt benne „egy szemernyi kacérság vagy önzés sem”. Angéláért rajongott a környezete, mindenét szétosztogatta, „segített, akinek csak tudott, de oly természetes volt számára az adakozás, vagy a készséges figyelem, hogy lépten-nyomon elfelejtette”.⁵² Melanie és Angéla önfeláldozó jelleme a történelmi kataklizma során (az amerikai polgárháború, második világháború) mutatkozik meg igazán, amikor mindketten rendkívüli odaadással ápolják a sebesülteket.

Eszter Angéla iránt érzett eredendő gyűlölete akkor teljeseedik ki, amikor világhossá válik, hogy szerelme, Lőrinc nem más, mint Angéla férje. A szerelmi háromszög erős hasonlóságot mutat a Scarlett, Melanie és Ashley Wilkes viszonyával. A gyűlölet mindkét esetben egyoldalú: Melanie és Angéla őszintén szeretik fel nem ismert vetélytársukat. „Angéla szeretett engem... Oly ösztönösen ragaszkodott hozzám, amilyen ösztönösen utáltam én.” – olvashatjuk Eszter monológjában, Scarlett O' Hara pedig azt a kérdést teszi fel: „Hogy tudja őt Melly így szeretni, amikor ő néha alig bírja leplezni az ellenszenvét iránta”.⁵³ Scarlett sokáig vágyik rá, hogy Melanie mindent megtudjon Ashley Scarlett iránti vonzalmáról: „Valamikor arra gondolt, hogy Melanie-nak arcába vágja az igazságot, és kéjjel nézi majd, hogyan omlik össze Melly bolondosan mámorosító paradicsoma; olyan gesztus lett volna, amely megérte volna azt is, hogy utána mindent elveszítsen”, másutt vetélytársnője halálát kívánja.⁵⁴ Encsy Eszter hasonlóképpen vágyik ezekre, de végül csak Lőrinc halálos ágyánál lepleződik le Angéla előtt: „mit szólna, ha elmondanám neki, hogy készültem egész életemen át erre a pillanatra, amikor meglátom végre elindulni a halál felé, olyan védtelenül és menthetetlenül, mint más közönséges emberfiát, és hogy milyen komikus, hogy ez a mai az életem legszebb napja”.⁵⁵ Közvetlen környezetük mindkét esetben tisztában van a viszonyal, de óvják a felismeréstől Melanie-t, illetve Angélát.

Scarlett és Encsy Eszter egyaránt rendkívül éles eszű, a társadalmi helyzetükhöz kapcsolódó elvárásokhoz képest már-már illetlenül jó fizikummal rendelkező nőalak, mindketten jelentős karriert futnak be a háború után. Eszter ünnepelt és nagyon jól fizetett színésznő lesz, Scarlett pedig sikeres üzletasszony. Mindketten magasabb társadalmi osztályból származnak, ám Eszter egy elszegényedő nemesi család sarja, aki gyermekkorától fogva kénytelen kemény háztartási és kenyérkereső munkát végezni, átvenni a család fő feladatát. Scarlett O'Harát a polgárháború során találja meg ez a kötelezettség, amikor ő lesz felelős a családi birtokért, az ott élők megélhetéséért és biztonságáért. Az egyik lehetőség mindkettőjük számára a test áruba bocsátása. Az őz elbeszélője így emlékszik vissza 13 éves kori önmagára: „Ha valaki pénzt adott volna azért, hogy az övé legyek, nagyon rosszul éreztem volna magam, de habozás nélkül befeküdtem volna az ágyába”.⁵⁶ Később a házasság célja is az anyagi biztonság lehetne, a Károllyal kötött házasság anyagi haszna

⁵¹ A név értelmezéséről lásd Erdődy Edit: *Szabó Magda*, 75., Erdődy Edit: *A lélek színpadán*, 160. Kosztrabszky Réka: A test és tekintet szerepe Szabó Magda *Az őz* című regényében. <https://irodalmiszemle.sk/2018/07/kosztrabszky-reka-a-test-es-tekintet-szerepe-szabo-magda-az-oz-cimu-regenyeben/>

⁵² Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, I., 164., Szabó Magda: *Az őz*, 81.

⁵³ Szabó Magda: *Az őz*. Jaffa, Bp., 2016, 36., Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, 338.

⁵⁴ Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, II., 532., 608.

⁵⁵ Szabó Magda: *Az őz*, 35–36.

⁵⁶ Uo., 42.

garanciát jelentene a túlélésre, Béla esetleges halála a fronton az örökséget jelentené: „arra is gondoltam, hogy iszonyatos butaságot csináltam; nem lett volna szabad így elengednem Bélát, hátha a kiképzés után mindjárt kiviszik a frontra, és ott hal meg – ha már megesküdtünk volna, akkor mégiscsak örökölnék”.⁵⁷ Scarlett a pénzért a szerető szerepét készül felajánlani Rhettnek, de ábrándozik a börtönben kötött házasságról: „Rhettnek több a pénze, mint álmotta volna, Rhett börtönben van... Ha szerét lehetne ejteni, hogy börtönben feleségül vegye, mielőtt felakasztanák, a sok milliót mind ő örökölné”.⁵⁸ Frankhez kizárólag a pénz miatt megy feleségül, hiszen csak így tudja megmenteni a birtokot, a Rhett Butlerrel kötött házasságát elsősorban az anyagi biztonság lehetősége motiválja. Eszter és Scarlett neveltetésétől valójában idegen ez a szerep, s ez okoz számukra némi lelkiismeret-furdalást, máskor azonban nem tudják elfogadni a környezetük által képviselt társadalmi normákat. Ilyen például a pénzhez való viszony, a végtelen türelem az adósokkal szemben vagy az adósság nagyvonalú elengedése. Angéla családjának kényszerű költözésekor Eszter azonnal be akarja hajtani a zongoraórákért felhalmozott adósságot, ám az apja megtiltja neki: „Nem illik. Betegnek lenni illik. Semmit nem keresni illik. Zongoraórákat adni egész nap, az is illik. Főzni, mosni, mosogatni meg sürolni egy kisgyerekeknek. Mindent illik, csak azt a pénzt kérni nem, ami jár?” – rögzíti az elbeszélő a kamaszlány Eszter reakcióját.⁵⁹ Scarlett O’Hara gondosan számon tartja Frank üzlétének kintlevőségét, s a család heves tiltakozása és jómodor ellenére kényszeríti rá a férjét, hogy behajtsa azt a nehéz helyzetben lévő adósoktól.

Az éhezés és az elszenvedett traumák Eszter és Scarlett életében is maradandó nyomot hagynak. Ezek közé tartozik az ételhez való viszonyuk megváltozása. Eszter és Scarlett falánksága, nem csillapodó vágya az ingyencfalatokra Lőrinc és Rhett Butler előtt is lelepleződik. Ehhez hasonlóan csak az ő jelenlétük képes valamelyest mérsékelni a visszatérő rémálmok hatását. A két nőalak között a legerősebb párhuzam a pénzhez való viszonyuk. Eszternek Scarletthez hasonlóan mániájává válik a készpénz gyűjtése és rejtgetése. „Soha nem számolta még fősvény olyan mohón az aranyait, nem merte betenni a bankba, nehogy elértéktelenedjen. Tárcában a fűzőjébe dugva hordta, ami nem fért bele, eltette a bibliája lapjai közé, a kályha kiálló cserepe alá, a szekrénybe. Minél többet takarított meg, annál többet kellett félretennie”⁶⁰ – jegyzi meg a narrátor az *Elfújta a szél*ben, melynek egyik fejezetében Mammy és Frank kutatják fel a lakásban Scarlett rejtkehelyeit, és végül Frank a saját nevére teszi be a pénzt a bankba. Eszter számára a pénztől megválni volt a legnehezebb: „én sose tettem semmit se takarékbba, nem bíztam meg a bankban, nekem csak az volt a pénz, amit azonnal elővehetek, megszámlolhatok, eldughatok egy dobozba”. Az *őz*ben a pénzvadászat azonban már inkább játék: „Hogy kinevettél, mikor a lakásomban mindenütt pénzt találtál, a hálóingek között, a bombonierben, a könyvek lapjai közé rejtve, a cipők orrában. Húsvétkor, mikor egész nap nálam voltál, fogadtál velem, hogy megtalálok minden eldugott pénzemet; halálra nevettem magam azon, hol mindenütt nem keresed. Csak azt nem letted meg, amit feltettem a karnis tetejére, azt Juli sodorta le későbben, mikor valami érthetetlen szorgalmassági rohamában nagytakarítást rendezett, s ahogy felnyúlt a kefesepűrűvel, elébe zuhant a cigarettásdoboz, ami teli volt százassokkal. »Hörcsög« – mondtad, s le kellett ülnöd, úgy nevettél”.⁶¹ Végül Scarlett és Encsy Eszter életében is valamiféle kárpótlást jelent az atlantai ház felépítése, illetve a sashegyi villa megvásárlása.

⁵⁷ Uo., 51.

⁵⁸ Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, II., 62.

⁵⁹ Szabó Magda: *Az őz*, 98.

⁶⁰ Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, II., 189.

⁶¹ Szabó Magda: *Az őz*, 41.

Scarlett O' Hara számára a leginkább becsült emberi tulajdonság az, hogy valaki életrelvő. A háború után válik számára világossá, hogy van, aki nem alkalmas a túlélésre, folyamatosan segítségre szorul. „Azt hiszem, egész életemre a nyakamon maradsz”⁶² – gondolja Melanie-ről, aki kegyelemkenyéren él, de végül Ashley is kolonc lesz számára: alkalmatlan a fizikai munkára, az üzleti érzék teljes hiánya jellemzi. Melanie megfogalmazása szerint: „Nem elég gyakorlatias”,⁶³ folyamatosan figyelemre és gondoskodásra szorul. Az őz egykor tehető családból származó Angélája Eszter nézőpontjából Lőrinc számára „kolonc”, hiszen nem képes alkalmazkodni a megváltozott világhoz és társadalmi viszonyokhoz: „Soha életében nem tudott az pénzzel bánni, nem tud kitölteni egyedül egy hivatalos írást, dolgozni nem tanult, és nem is ért semmihez”.⁶⁴ Eszter azonban a reziliencia mintaképe, színészi hivatása lényegében e képesség metaforája. A háború éppen ezért nemcsak veszteséget jelentett számára, hanem az újrakezdés esélyét, egyenlő feltételeket: „Mikor a háború kitört, még csak 15 éves voltam, de mindjárt felfogtam, hogy ami másnak rettenetes, félelmetes és kétségbeejtő, az nekünk közömbös, a végén még talán jó is”.⁶⁵ Az *Elfújta a szél* két szereplője, Scarlett és Rhett is képesek kihasználni az új világban feltáruló lehetőségeket. Végül Scarlett is elfogadja Rhett alapvetését: „Az erős fennmarad ilyenkor, a gyenge alámerül... És ha ilyen felfordulás jön, mindenki mindent elveszít, és egyenlővé válik”.⁶⁶

E párhuzamok mellett néhány más szövegekőzi utalás is megteremti a két regény közötti kapcsolatot. Fontainie nagymama Scarlettnek címzett bölcsessége, mely szerint „nagyon rossz...”, ha egy asszony szembenézett a legrosszabbal, ami érheti, mert azután nem tud már félni semmitől”,⁶⁷ Szabó Magda regényében Eszter bölcsességévé válik: „Egyszer megkérdeztem anyámtól, nem fél-e egyedül... Milyen marhaságokat tud kérdezni az ember. Anyám soha többé nem fog már félni semmitől. Elfélte a félnivalóját azon az éjszakán, amikor apa meghalt”.⁶⁸ Az akaratlan gyilkosság és az ettől való szorongás mindkét regényben ott kísért: Scarlett attól fél, hogy a felelőtlenségével Ashley-t öli meg, de végül Frank halálát okozza. Eszter az óra átállításával Lőrinc halálához járul hozzá. És aligha lehet áthallásoktól mentes a zöld ruha története. Scarlett zöld ruháját Mammy túl illetlennek és kivágottnak ítéli délutáni alkalomra, Eszter „erkölcstelen zöld ruháját” Juli, a házastási alkalmazott utálta annyira, hogy kimosni sem volt hajlandó.⁶⁹ Egy idő után Mammy és Juli erősebben kötődik Rhett Butlerhez és Lőrinchez, mint a munkaadójukhoz, hiszen mindkét férfi időt és energiát szán rá, hogy szimpátiájukat elnyerje.

Az őz kapcsán említett párhuzamokat, allúziókat azonban csak azok az olvasók érzékelhették, akik jól ismerték Margaret Mitchell regényét. Ugyanakkor Mitchell klasszikus, heterodiegetikus narrátora Scarlett O'Hara pszichikai-gondolati aktivitását kizárólag kivételes pillanatokban, Dorrit Cohn fogalmaival élve⁷⁰ az idézett monológ és az elbeszellt monológ technikájával tette hozzáférhetővé. Szabó Magda elbeszéléstechnikai újítása, a belső monológ alkalmazása⁷¹ viszont lélektani szempontból árnyaltabb, ugyanakkor a patológikum határát súroló nőalakként volt képes felmutatni az elbeszélő-főszereplőt.

⁶² Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, I., 527.

⁶³ Uo., II., 610.

⁶⁴ Szabó Magda: *Az őz*, 35.

⁶⁵ Uo., 108.

⁶⁶ Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, II., 319.

⁶⁷ Uo., II., 472.

⁶⁸ Szabó Magda: *Az őz*, 130.

⁶⁹ Uo., 155.

⁷⁰ Dorrit Cohn: *Áttetsző tudatok*. Ford. Gács Anna. In: *Az irodalom elméletei II*. Szerk. Thomka Beáta, Jelenkor, Pécs, 1996, 97–98.

⁷¹ A belső monológ alkalmazásáról lásd: Erdődy Edit: A realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda-regényeiben. *Literatura*, 1974/3, 115–116., Pomogáts Béla: Szabó Magda három alkotó évtizede. *Tiszatáj*, 1976/4, 55–56., Kosztrabszky Réka: Az énelbeszélés sajátosságai Kaffka

A kettős kódolás és a kortárs kritika

Szabó Magda jó okkal feltételezhetette, hogy a kortárs kritika nem fogja érzékelni az analógiát *Az őz* és az *Elfújta a szél* között, hiszen a professzionális elemzők számára Mitchell regénye nem létezett, vagy csak nagyon felületesen volt ismert. Ezért is lehet figyelemre méltó jelenség, hogy az úgynevezett „hátranézés-vita” során hasonló kifogások érték, mint egykor Margaret Mitchell regényét, amelyet az értelmezők szerint áthatott az egykori dél iránt érzett nosztalgia.⁷² Hermann István vitaindító cikke *Az őz* esetében ezt a választott narrációs eljárással hozza kapcsolatba: a múlt uralkodóosztályának képviselői nem jeleníthetők meg a „belülről való ábrázolás” eszközeivel anélkül, hogy az író „bizonyos nosztalgia” ne ébresztene a letűnt kor letűnt társadalmára iránt.⁷³

A regény más rétegét érintette Nagy Péter alapvetően dicsérő recenziója, amely a féltékenység lélektani ábrázolását emelte ki, s nem talált olyan világirodalmi példát, amely *Az őz*hez mérhetően „alapos, tiszta és szenvedélyes vizsgálata” lenne ennek a „mélyen női érzésnek, a sikeres társ elleni gyűlöletnek”.⁷⁴ Hermann István Móricz nőábrázolásának nyomait fedezte fel a regényben, hiszen egyaránt megjelenik benne a szelíd asszony és a démoni úrinő. Meglátása szerint a szerelmi háromszög a kispolgári vágyak és életcélok keretei között maradt, világirodalmi példái olyan „darabgyárosokhoz” köthetők, mint Henry Bernstein, Birabeau és Verneuil.⁷⁵

Csertői Oszkár Encsy Eszterben szörnyeteget látott, alakját Hevesi András *Párizsi eső* és *Iréne* című regényének hőseivel állítja rokonságba.⁷⁶ Ignó Pál – az akkor éppen londoni székhelyű *Irodalmi Újságban* – helyeselte a Hevesi András-párhuzamot, ám a „foggal, körömmel és alakoskodással kiverkedett érvényesülés” kapcsán Encsy Esztert Becky Sharp alakjával kapcsolta össze.⁷⁷ Jóval később, a hetvenes években, Erdődy Edit dolgozata említette meg *Az őz* és Thackeray *Hiúság vására* című regénye közötti hasonlóságot. Elsősorban a gyerekkori szituáció teszi jogosulttá a párhuzamot Eszter és Becky Sharp között: bár karrierjük éppen ellenkező előjelű (Becky plebejusból küzdi fel magát a legelőkelőbb körökbe), a motiváció igen hasonló: „Az intézet sok magas, életvidám ifjú hölgye mellett Rebecca Sharp gyerekként hatott, de megvolt benne a szegények szomorú korai érettsége... A körülötte élő fiatal lányok boldogságának, sokkal előnyösebb társadalmi helyzetének láttán, az irigység kimondhatatlan kínokkal gyötörte Rebeccát”.⁷⁸ Azért lehet különösen érdekes az utóbbi két felvetés, mert – bár Margaret Mitchell mindvégig tagadta a kapcsolatot – szinte közhelyszámba ment az a megállapítás, mely szerint az *Elfújta a szél* a *Hiúság vásárának* valamiféle újrajrása. Legalábbis erre utal a párhuzamos szerkesztés elve (Emília – George Osborne, Becky – Rawdon Crawley páros), a Becky, Emília és George Osborne közötti szerelmi háromszög, a jóságos Emília és Melanie közötti hasonlóság, az, hogy Scarlett és Becky is leleményes, ám könyörtelen üzletasszony. Gyermekükkel való viszonyuk meglehetősen problémás, s idővel mindketten az alkoholhoz nyúl-

---

Margit és Szabó Magda regényeiben. In: *„Nekem is csak maszkjaim voltak”. Tanulmányok Szabó Magda életművéről.* Szerk. Murzsa Tímea, Papp Ágnes Klára, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bp., 2023, 103–116., Papp Ágnes Klára: i. m., 137–148.

⁷² Cowley: i. m., 19.

⁷³ Hermann István: A hátranézés irodalma. *Élet és Irodalom*, 1960. június 17., 5–6. A vitáról részletesen: Reichert Gábor: Szabó Magda *Az őz* című regénye és a „hátranézés-vita”, <https://irodalmiszemle.sk/2022/08/reichert-gabor-szabo-magda-az-oz-cimu-regenye-es-a-hatranezes-vita/>

⁷⁴ Nagy Péter: Szabó Magda – Sárközi György – Finn költők. *Magyar Nemzet*, 1959. április 18., 4.

⁷⁵ Hermann István: i. m., 5–6.

⁷⁶ Csertői Oszkár: *Az őz*, Szabó Magda regényéről. *Élet és Irodalom*, 1959. július 10., 8.

⁷⁷ Ignó Pál: Az Encsy-leány esete a világrenddel. *Irodalmi Újság*, 1961. március 3., 1., 6.

⁷⁸ Erdődy Edit: *Szabó Magda*, 74–75., Erdődy Edit: *A lélek színpadán*, 160. William Makepeace Thackeray: *Hiúság vására*. Ford. Vas István. Magyar Helikon, Bp., 1962, 21–22.

nak. További hasonlóság lehet a történelmi háttér: a napóleoni háborúk és az amerikai polgárháború.⁷⁹ Ám nem számítva az intézeti/iskolai éveket, a korábbi példák alapján úgy tűnik, hogy az *Elfújta a szél* erősebb nyomot hagyott Szabó Magda regényén. Erre utalhat az is, hogy a hetvenes évek elején készült interjúban Szabó Magda elutasítja a párhuzamot az általa teremtett nőalakok és a klasszikus irodalmi minták között: „A férfiről megszoktuk, hogy élete fősodrát a munka alkotja, mellette és mögötte lobog a szerelem. A *hagyományos, klasszikus ábrázolás* nem ismer ehhez hasonló nőtipust. Engem pedig elsősorban ez érdekel. Asszony, aki férfimód viseli a terheket”.⁸⁰ Mitchell regényében az erős, sikeres, független nőtipus megteremtése legalább annyira hangsúlyos volt, mint a szerelmi románc: „Ha terhet kell viselnem, elég erős lesz a vállam hozzá”⁸¹ – hangzik a regény egyik híres passzusa. Scarlett O’Hara számára a munka valódi hivatássá válik: „Az a gondolat, hogy van ő is olyan okos, mint a férfiak, egyszerre önérzetet adott neki, és sóvár, izgattott vágyat, hogy kipróbálja, tudna-e csakugyan úgy dolgozni, férfi módra, mint ahogyan elképzelte”.⁸² Lényegében erről a kísérletről szól a regény terjedelmének és történeti ívének nagyobbik felét kitevő történetzál, mely a főhősnő sikeres üzletasszonyná válását beszéli el.⁸³ A nemzeti/időbeli transzpozíciós eljárás⁸⁴ teszi láthatóvá, hogy kortárs magyar viszonyok között ilyesféle karrier nem képzelhető el, ezért Szabó Magda hősnői rendszerint az értelmiségi vagy művészpályát választják.

Szabó Magda korai regénye, *Az őz* olyan transztextuális játékkeret hozott létre, amelynek segítségével képes volt megszólítani a szélesebb olvasóközönséget. Míg az explicit intertextuális utalások alapvetően a világirodalom klasszikus szövegeit idézve teremtenek kapcsolatot az elbeszélő életútjának eseményeivel, a benne zajló lélektani folyamatokkal, addig a rejtettebb, ám összefüggő hypertextuális háló Margaret Mitchell bestsellerét idézi fel. Azon olvasók számára, akik képesek voltak kapcsolódni hozzá, az Encsy Eszterben megrajzolt erős, ugyanakkor félelmetes nőalak nem volt teljesen idegen, ahogyan a szerelmi háromszög, a háborús traumák és az újrakezdés, valamint a női karriertörténet lehetősége sem. E feltételezett olvasó éppoly biztonságos terepen érezhette magát, mint az explicit intertextuális utalások felfejtője. Mindez alighanem közel áll ahhoz a jelenséghez, amelyet Umberto Eco Charles Jencks nyomán *double coding*nak, kettős kódolásnak nevezett. Ezt olyan művekre vonatkoztatta, amelyek egyszerre használnak „fennkölt” és populáris kódot, s ennek segítségével egyszerre képesek megszólítani a nagyközönséget és egy „elit kisebbséget”.⁸⁵ Szabó Magda regényének természetesen elképzelhető olyan olvasója, aki egyik „kódot” sem érzékelte, de olyan is, aki mindkettőt, esetleg csak az intertextuális vagy a hypertextuális hálót. Ám népszerűsége ellenére is valószínűsíthető volt, hogy Mitchell bestsellere a kritika vakfoltjára esik, így a regény egyszerre lehetett elismert a kritikusok körében és a szélesebb olvasóközönség kedvelt olvasmánya.

⁷⁹ Paul Pickrel: *Vanity Fair in America: The House of Mirth and Gone with the Wind. American Literature*, Vol. 59, No. 1 (Mar., 1987), 45–56.

⁸⁰ Vállunkon a nagykorúság terhével. Földes Anna beszélgetése Szabó Magdával. In: *Ne félj! Beszélgetések Szabó Magdával*. Szerk. Aczél Judit, Csokonai, Debrecen, 1997, 49.

⁸¹ Margaret Mitchell: *Elfújta a szél*, II., 616.

⁸² Uo., 130.

⁸³ Lajterné Kovács Krisztina: Pénz/nem. Gazdasági etika és nemi szerepek Margaret Mitchell *Elfújta a szél* című regényében. *Szkholion*, 2011/2, 81., 87.

⁸⁴ Gérard Genette: *Palimpsests*, 305–306.

⁸⁵ Umberto Eco: Az intertextuális ironia és olvasat szintjei, 319–323.